

פרסומי יד יצחק בן-צבי

ספריה לתולדות הישוב היהודי בארץ-ישראל

נשלים

מחקרים בתולדות ארץ-ישראל וישובה

ספר שני

העורך: יוסף הקר

יד יצחק בן-צבי
ירושלים תשל"ו

מזרי

שכונות היהודים בירושלים

בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה

(638–1099 לספירה)*

משה גיל

בעית מקומן של השכונות היהודיות בירושלים זכתה לדיון מעמיק אצל כמה חוקרים, ובייחוד במאמריהם של ברסלבי ופראוור¹. אף-על-פי-כן, עדיין יש מקום לבדיקה נוספת של המקורות ולהתעמקות בכמה סוגיות: א. האם היתה שכונה יהודית (רבנית) אחת או היו שתיים: במלים אחרות, האם היתה שכונה יהודית גם בצפון העיר מלבד זו שבדרומה?; ב. האם ניתן להגדיר ביתר דיוק את מקומה של השכונה הדרומית?; ג. מה היה מקומה של שכונת הקראים?

א

דרום העיר. קטע מכרוניקה יהודית שפירסם ש' אסף², ובו סיפור המיפגש של היהודים עם הח'ליפה עמר בן אלח'טאב, מוסר שהיהודים ביקשו אף קיבלו ממנו את הרשות להתישב בדרום העיר, קרוב לשערי "הקודש" (דהיינו הר הבית) וכן לשילוח. לדברי הכרוניקה היה האזור מכוסה מבנים שעמדו בחורבנם דורות רבים, והיהודים הם שקיבלו על עצמם את שיקומו, וזהו שוק היהודים "עד היום הזה"³.

* ציונים ביבליוגרפיים וקיצוריהם ראה בסוף המאמר.

עיקרי דברים שבמאמר הנה הובאו לפני משתתפי הכנס הישראלי צרפתי להיסטוריה העיר במזרח התיכון במאות ה"4–15", ירושלים, אפריל 1975.

1 י' ברסלבי (ברסלבסקי), למקומות הישוב היהודי בירושלים בתקופה הערבית, ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ה (תרצ"ז–תרצ"ח), עמ' 27 ואילך, וכן: מדריך ירושלים מן הגניזה הקאהירית, ארץ ישראל, ז (תשכ"ד), עמ' 69 ואילך, שם הוא הדפיס את TS Arabic Box 53, f. 2, בעמ' 79 ואילך; י' פראוור, גלגולי השכונה היהודית בירושלים בתקופה הערבית, ציון, יב (תשי"ז), עמ' 136 ואילך.

2 TS Arabic Box 6 (1), f. 1, נתפרסמה בידיעות, ז (ת"ש), עמ' 25 ואילך ומחדש בספרו, מקורות ומחקרים, ירושלים תשי"ז, עמ' 20 ואילך.

3 ר' התעודה שצוינה בהערה הקודמת, ע"כ, שו' 12–14: גנזי אלכלד והו סוק אליהוד וכאן מן טלבהם (אסף: וכאן טלבהם) קרב אלקודס ואבואבה וכדאלך מא סילואן ללטבילה; ושו' 17–19: "...ועמדו נאחיתתם באלבנא אלדי אהארה אלי אג'אל אן כברה". (ובינו את סביבתם בעזרת

רמז להתחייבויות שקיבלו על עצמם היהודים עם מתן הרשות להתיישב בעיר אנחנו מוצאים גם במכתבו של ראש ישיבת ארץ-ישראל, שפירסם הרכבי⁴. לדברי אותו מכתב, שנכתב ככל הנראה סמוך אחרי מחצית המאה הי"א, קיבלו על עצמם ראשוני המתיישבים "לצאת כל צורכי העיר, לחזות אשפותותיה, לנקות ביבותיה, לתקן חומותיה ושומריה, לרצות מושליה ושומריה ובחוריה"⁵. בלשוננו היינו אומרים שהתחייבו לדאוג לעניינים המוניציפאליים: סילוק האשפה, ניקוי הביוב, החזקת החומה והגנתה, וכן תשלומים מיוחדים לשלטון המוסלמי. רחוק מן הדעת הוא להניח שאותן חובות של ניקיון ושל החזקת החומה והשמירה חלו על העיר כולה והמדובר הוא ככל הנראה באזור שבו השתכנו. מכל-מקום אנו למדים מכאן ששכונתם היתה בתוך החומות⁶.

אישור לידיעה בדבר היות שכונת היהודים בדרום העיר אפשר למצוא גם אצל מגיר אלדין אלעלימי, בספרו אודות שבחי ירושלים וחברון, שנכתב ב-1496; לפיו שער ציון "ידוע בתור שער שכונת היהודים"⁷. מכתב מהגניזה, שנכתב מירושלים על-ידי אבון בן צדקה אל נהוראי בן נסים, ככל הנראה ב-1064, מספר כי מאז הלווייתו של דניאל בן עזריה לא ניתנה להם עוד הרשות לעבור עם המת על פני "בית העדה" (דאר אלג'מאעה), אלא אם כן ישלמו בעד כל מת שני דינארים. מרשים להם לעבור רק דרך שער ציון או שער השילוח (סילואן), דהיינו שני השערים שהיו בחומת העיר הדרומית⁸. כאן אפשר שוב להיווכח שהשכונה היתה בדרום, ובתוך החומות.

הבנינים [בנא = بنى, צורת רבים של בנה] אשר יושנם החריבם למשך דורות; את קריאתו של אסף: יועמרו נאחיתם באלבנא אהארה אלי אניאל אן כתירה יש לתקן בהתאם לנ"ל).

4 הרכבי, מכתב, עמ' 78, שו' 15: "... גם מהנשיא ראש ישיבת ציונה ...". החאריך (עמ' 81, שו' 4) כפי שהעתיקו הרכבי, 1499 לשטרות (1187 לספ'), הוא בלתי-אפשרי וכבר העלו את ההצעה שהמכתב שייך לזמנו של דניאל בן עזריה שהיה נשיא וראש ישיבה. ר' מאן, יהודים, ב, עמ' 189.

5 ר' שם, עמ' 79, שו' 34 ואילך.

6 אשר לתשלומים, אפשר שסדרי המס של יהודי ירושלים שונים היו מן המקובל ובמקום מס הגול-גולת האישי [ה'ג'זיה, או ה'ג'אליה] שהיה נהוג תחת שלטון האיסלאם לגבותו מבני החסות, היה עליהם לשלם סכום קבוע בעד היישוב כולו, כי כן אומר שם הכותב: "... והמס והחקים הקבועים אשר עליו, אם רבים אנחנו אם מועטים ...". שם, עמ' 80, שו' 15. ר' גם TS 13 J 11, f. 5, שו' 17 ואילך, אצל מאן, יהודים, ב, עמ' 186.

7 אלעלימי, אלאנס, עמ' 406: باب صهيون المعروف الآن بباب حارة اليهود.

8 TS 10 J 5, f. 10 ו-TS 10 J 11, f. 13, המהווים יחד מכתב אחד: המכתב נכתב ביום כ"ה תשרי (ר' שו' 2); הוא מוכיר כאמור את הלווייתו של דניאל בן עזריה, אשר נפטר באלול 1062 (ר' מאן, יהודים, א, עמ' 178). כ"ה תשרי היה ביום ב' ב" 1060 וב" 1064 ואחר-כך שוב רק ב" 1084. מכאן

צפון העיר. לה סטראנג' הביע את הדעה כי שכונת היהודים היתה בעת הכיבוש הצלבני בצפון העיר. הוא ציין זאת כבדרך אגב, בשעה שציטט את הקטע של אלעלימי על שער ציון, שהבאנו לעיל⁹. נימוקים בזכות קיומה של שכונה יהודית בצפון העיר ריכז 'י פראוור¹⁰, והם כוללים: א. הבלטת חלקם של היהודים בהגנה על העיר במקור צלבני, וידוע שעיקר המאמץ הצלבני היה בצפון העיר; ב. השם Juiverie, או Judearia שניתן לרובע הצפוני-מזרחי של העיר בתקופה הצלבנית¹¹; ג. כתובות יהודיות שנמצאו ב'מדרסה אלסערדיה' שבצפון הר-הבית, והמכילות שמות יהודיים. מקצת השמות הם בעלי אופי ערבי, כגון מוסי (=מוסא), סלימאן, עמראן; ומקצתם יווניים: תיאופילאקטוס, סיסינה, אנסטסיה. כן נמצא שם המשפט: "ה' אלהי צבאות תבני [!] הבית הזה". ואולם, כפי שמפרסם הכתובות, א"ל מאיר, העיר אף הוא, כתובות אלו אך מעידות שיהודים היו עוברים ומתפללים על-יד שערי הר הבית (במקרה זה, 'באב אלעתם', 'שער החושך', שהיה ידוע בימי הביניים כתור 'באב שַׁרף אלנביא')¹²; ד. פיסקה מתעודה מגניזת קהיר שהדפיסו גוטהייל ווורל¹³. זהו מכתב נוסף של אבון בן צדקה, שכבר הזכרנוהו לעיל, גם-כן אל נהוראי בן נסים. אבון כותב מירושלים ומספר כי אחרי מאמצים רבים שכר חדר קטן אצל אשה יהודיה תמורת שני דינארים, לתקופה של חמישה חודשים. הבית נמצא בשכונות ל"אנשינו" (דהיינו יהודים מן המגרב), ויש בו כל השירותים; בית המרחץ אינו רחוק; הבית הוא בשכונת היהודים, קרוב לבית-הכנסת¹⁴. בהמשך מוסיף הכותב כי אין לו כלל

שהמכתב נכתב ב-1064, ב-11 באוקטובר. (מכתב זה ייכלל באוסף כתבים מן העיוה השייכים לענייני ארץ-ישראל שאני מכין לדפוס.) נהוראי בן נסים היה סוחר מגרבי שחי בפסטאט וניהל עסקי סחר נרחבים בין-ארציים. ארכיונו נשתמר בעיזת קהיר. ראה עליו ועל מכתביו את הדיסרטאציה שנכתבה באוניברסיטה העברית על-ידי מ' מיכאלי. ראה גם גויטיין, חברה, במפתח (Nahray).

9 לה סטראנג', ארץ ישראל, עמ' 215.

10 פראוור, היהודים, עמ' 42, 46-47, וכן ציון, יב (תש"ז), עמ' 147 ואילך.

11 ר' את הדיון על ה-Juiverie להלן, הע' 49.

12 מאיר, כתובות, עמ' 24.

13 ר' גוטהייל-וורל, תעודה מס' 27; ר' צילומה מול עמ' 116, שם.

14 חשוב להטעים כי 'כניסיה' (קרא: כְּנִסְיָה, בעברית) פירושה כאן בית-כנסת ולא כנסייה נוצרית. כתרנום המהדירים. אפשר להיווכח בכך גם על-פי השכל הישר, שכן מה ראה אבון בן צדקה לציין (בסיפוק) שהוא גר לא-רחוק מכנסייה? ואפשר להיווכח בשימוש לשוני זה גם ממכתבו האחר (ר' הע' 8 לעיל), שוליים, צד ימין, שו' 22: "...וקד וגדתה מגד איאם פי אלכניסיה...". (ומצאתי אותו לפני כמה ימים בבית הכנסת [מדובר על משהו מחוג מכריו]). ר' גם את מכתבו של יאשיהו גאון, TS 12, 16, צד שמאל, שו' 12: "...ורפו הידים מחרבן הכניסיות", אצל מאן, היהודים, ב.

כוח לספר כמה השתדל בעניין ה"רבאעיה"; לא הותיר סוחר מכולת ולא סוחר צמר ולא סוחר בגדים שלא הציעם לו. הוא הצליח למכור מהם 39 במשקל $8\frac{1}{2}$ (דינארים) תמורת 20 דרהמים דינאר, בעוד השער $36\frac{1}{2}$.

והנה הנוסח המקורי, שו' 29 ואילך: "... ואכתרינא חגירה לאמראה יהודיה בדינארין אלי אלמחרם ה' שהור והי חגרה בגואר אצחאבנא פיהא גמיע חואיגהא ואלחמאם בגוארזא פי הארת אליהוד קריבה מן אלכניסיה' ואלרבאעיה' מא אקוא אצף מא עמלתה פי אמרהא ולם אתרך תאגר ולא צואף ולא בזאז עלי מן אעאצאה ואנבאע מנהא לט' רבעי...". המהדירים לא השגיחו בנקודה שאחרי המלים 'קריבה מן אלכניסיה' (הנקודה למעלה, כמנהגם) ותרגמו: "קרוב לכניסיה ולרבאעיה". אבל 'רבאעיה' אינו אלא קיצור מ'דינאגיר רבאעיה', דהיינו מטבעות זהב של רבע דינאר. מדובר בכל הנראה במטבעות שלא היו להם עוד מהלכים בשוק, כנראה מפני שהיו מטביעה ישנה וקרוב לוודאי שנהוראי בן נסים ניסה למכרם בירושלים באמצעות אבון בן צדקה¹⁵. המהדירים תרגמו את ה'רבאעיה' "מקום מרובע" (אמנם מתוך הסתייגות) ואף ציינו שאין זה יכול להיות square של העיר (ואמנם המונח הערבי לנ"ל הוא 'מַרְבַּעַה') והניחו שהמדובר אולי בבניינים שהיו שייכים לאבירים של המסדר ע"ש יוחנן הקדוש, שעברו ב-1187 לידי המוסלמים ונדעו בתור המורסטאן. הקריאה הנכונה של מקור זה משמיטה את הבסיס להשקפה שה'רבאעיה' היא ה-quadrivium, בצרפתית דאו quarefor, דהיינו הצטלבות הרחוב היוצא משער שכם (הוא רחוב שלמה) עם הרחוב המקביל ל-via dolorosa; שם אמור היה להיות הגבול בין שתי השכונות הצפו-ניות, הנוצרית שהיתה במערב והיהודית, שהיתה במזרח¹⁶; ה. הקטע מהכרוניקה היהודית שהוזכר לעיל, בתרגום בלתי-מדויק: "וכוננו את שכונתם — היהודים — בבנינים אשר עקבותם נשארו לדורות". משפט זה מוכיח, לדעת פראוור, שהשכונה הדרומית נתבטלה בזמן כלשהו במאה ה"א והוא אף כותב: "על כל פנים בטלה השכונה הדרומית לחלוטין ערב פלישת הצלבנים". אבל, כפי שכבר נאמר לעיל, משמעות אותה פסקה שונה לחלוטין: היהודים בנו את שכונתם (הדרומית) בעזרת מבנים ישנים, חרבים¹⁷.

לכאן שייך גם ענין מערת צדקיהו. במכתב מרמלה לירושלים שזמנו המאה ה"א

עמ' 71; ומכתבו האחר, BNA 4020, f. 23, שו' 13-14: "... ועתה בני ארץ ישראל עדיין הם מתעסקים בכנסיותיהם...". אצל מאן, שם, עמ' 72.

15 ראה דיון בתעודה זו אצל גויטיין, חברה, א, עמ' 378 (מס' 35) במסגרת הגססה הדן במקורות לענייני חליפין של מטבעות. ר' שם גם הערה על טעותם של המהדירים.

16 ר' פראוור, היהודים, עמ' 147 ואילך.

17 השווה הע' 3 לעיל. ר' פראוור, שם, עמ' 148.

מוזכר שמעיה החבר, המתגורר על-יד 'באב אלמגארה' ("שער המערה"). מהדירו של המכתב, אל' ד' שפירא, העיר כי זהו "בלי ספק רחוב שעל-יד מערת צדקיהו בקרבת שער שכם"¹⁸. אבל מערת צדקיהו, כידוע, איננה המיבנה התת-קרקעי היחיד בתחומי ירושלים. "המערה" בתורת מקום שבו מתכנסים יהודי ירושלים מוזכרת באחר ממכתביו של שלמה בן יהודה: "... נכללנו במערה בקהל רב והוצאנו ספרי תורות והחרמנו..."¹⁹. במכתב מירושלים לפסטאט מבקש הכותב שיקנו וישלחו לו 'חצר סמאר' (מחצלות חומות) בשביל 'אלמגארה אלקדסה' ("המערה הקדושה"). מסתבר ש"המערה" היה הכינוי לבית-הכנסת של הרבניים בירושלים²⁰.

ההשערה בדבר שכונה יהודית בצפון העיר נשענת איפוא על יסודות רעועים מאד ודומה שאפשר לזנוח אותה כליל.

ב

שער הכהן. ברסלבי ביקש לאתר את השכונה היהודית על הר הזיתים, או לרגליו. את השערתו ניסה לתמוך בביטויים כגון "נוכח המקדש יושבת" (עדת הרבנים), "מול היכל ה'", "נגד מקדש ה'", המצויים במכתבי ראש ישיבת ארץ-ישראל שבימי מחלוקת הלוח במאה ה' ובמכתב ראש-ישיבת ארץ-ישראל שהזכרנו לעיל²¹. אבל ברור כי ביטויים מעין אלה יפים לכל מקום שהוא בירושלים, כי תמיד ניתן להעביר קו ישר בין שתי נקודות, שהאחת מהן נמצאת בהר הבית. נוכח ההוכחות הברורות על-אודות מיקומה של השכונה היהודית בתוך החומות, שהבאנו למעלה, מתבטלת ממילא הסברה שהיא שכנה על הר הזיתים, או במעלהו.

נקודת משען נוספת במאמצים לאיתור השכונה היהודית היא "שער הכהן". בתעודות התקופה מוזכר כמה פעמים שער של הר-הבית בשם זה ונרמז כי השכונה היהודית היתה בקירבתו. "כת הרבנים אשר בשער הכהן שוכנים"²²; בספרות המחלוקת על הלוח בין רב סעדיה גאון לבין בן מאיר נשתמרו דבריו של גאון ארץ-ישראל: "ותפילותינו עליכם תדירה... בהר הזיתים... ועל שער הכהן ועל שערי מקדש ה'..."²³; "... ובירכנו אתכם בהר הזיתים... ובשער הכהן..."²⁴.

18 ר' שפירא, מכתב, עמ' 118.

19 TS 20. 102, שו' 28 ואילך. ר' שכטר, סעדיאנה, עמ' 112.

20 ר' 22, TS 13 J 6, f. 22, ע"ב, שו' 9-11. על בית הכנסת, ראה להלן, בדיון על שער הכהן.

21 ראה דבריו והמקורות ב-ידיעות, ה (תרצ"ח), עמ' 28 ואילך.

22 ר' 8, f. 8, ENA 2804, שו' 11. השווה מאן, יהודים, ב, עמ' 179.

23 ר' אצל בארנשטיין, ס' סוקולוב, עמ' 63, 107. בארנשטיין אשר הקפיד יפה על דבריו, מציין שם

היו שסברו כי מובן מאליו שאת שער הכהן יש לבקש במזרחו של הר הבית. כך א"מ לונץ, אשר סבר כי שער הכהן והשער המזרחי זהים הם וכך גם י"י יהודה, אשר קבע בפסקנות ששער הכהן ושר הרחמים הם היינו הך. ולא פירשו את טעמיהם²⁴. ברסלבי קובע אף הוא כי שער הכהן הוא השער המזרחי של הר הבית, על סמך ההשוואה בין דברי המדרש, בשיר השירים רבה (לשה"ש ב, ט: "הנה זה עומד אחר כתלנו"): "... ושער הכהן ושער חלדה לא חרבו לעולם", ודברי המשנה, מדרש, פ"א מ"ג, כי "כהן גדול חשורף את הפרה ופרה וכל מסעדיה יוצאים להר המשחה"²⁵. דעת לנבון נקל שאין כאן הוכחה ניצחת. פראוור אף הוא מקשר בין שני המקורות הנ"ל, ומצרף לכאן מקורות נוצריים בדבר נצחיותו של שער המזרח, או שערי הרחמים, או שערי הזהב. כמו-כן הוא מביא מדברי הנוסע הפרסי בן המאה ה"א נאצר ח'סרו, המציין כי השער המזרחי של הר הבית נבנה על-ידי שלמה המלך, ומדברי אשתורי הפרחי על שער שושן ועל שערי הרחמים. אף-על-פי-כן הוא מציין את העובדה שאין שער הכהן זהה עם שערי הרחמים, דבר המשתמע מתעודה מן הגניזה והיא "צלואת אלאבואב פי אלקדס" (תפילות השערים בירושלים), שם מוזכרים בנפרד שער הכהן ושערי הרחמים. על-כן הוא מזהה את שער הכהן עם "שער ההלוויות", 'באב אלג'נאיז', המוזכר אצל אלעלימי, האומר כי שער זה היה דרומית לשער הרחמים²⁶. ואולם, יש לזכור שדברי המקורות הנוצריים וכן של הנוסע הפרסי הם בעיקר בעלי משמעות תיאולוגית ואין ללמוד מהם דבר ביחס למצבו הריאלי של שער משערי המזרח, ובוודאי שאי-אפשר לזהות על פיהם את שער הכהן; ודווקא דברי המדרש בדבר שערי חלדה ושער הכהן מציינים מצב עובדתי; אמנם יש לזכור, שהם מתייחסים למצב בזמן כלשהו בתקופה הביזנטית. ומכל-מקום, עדיין אין לנו שום הוכחה בדבר זיהוי שער הכהן עם שער מזרחי כלשהו. כנגד זה יש לשים לב ששער הכהן מוזכר באותו מדרש ביחד עם הכותל המערבי ועם שערי חלדה, שמקומם בלי-ספק בדרום, לפי המשנה (מידות פ"א, מ"ג). משם ראייה שהיה

בעמ' 63, הע' 6, ביחס לשער הכהן: אינו ידוע. על זהותו המשוערת של הכותב, ר' מאמרי, לתור- לדות גאוני ארץ ישראל, תרביץ, מד (תשל"ה), עמ' 145-146.

24 ר' לונץ, כותל המערבי, עמ' 9; יהודה, כותל המערבי, עמ' 113, הע' 6 והע' 9. בעקבותיו גם הירשברג, הר הזיתים, עמ' 159, והע' 16.

25 ידיעות, ה, עמ' 27. במאמרו ב-ארץ ישראל, ז, עמ' 72, הוא משתמש במאמרו הראשון בתור אסמכתה לקביעתו המחודשת כי את שער הקדים, או השער הקדמוני, או המזרחי, כינו יהודי ירוש- לים בתקופה הערבית "שער הכהן". את נוסח המדרש ר' בשהשיר ס"ב, ס' כב.

26 פראוור, עמ' 139 ואילך. "צלואת אלאבואב פי אלקדס", ר' TS Box K 27, f. 2 a, הדפסה מאן, מקורות, א, עמ' 459. קרוב לוודאי שהמעתיק הקדמון של התיכור הזה לא היה בקי מאוד במה שהעתיק. גראה שאבואב אלכמסה שברשימה זו הם אבואב אלכמסה אשר בתעודה

אף הוא בקירבתם. גם התעודה שפירסם ברסלבי, "מדריך ארץ ישראל", מזכירה את שני שערי הרחמים (באבין אלרחמה) ומזהה אותם עם שערי ניקנור ולא עם שער הכהן²⁷. בתיאור החומה המזרחית של הר הבית, שנשתמר בתעודה זו כמעט בשלימות, לא החזר כלל שער הכהן, דבר שהיינו מצפים לו בתעודה יהודית, אילו היה השער בתומה המזרחית; ואילו על הצד הדרומי-מערבי של הר הבית נאמר שהוא מתקיים מאז בנה אותו שלמה, וזאת בוודאי בהשפעת דברי המדרש הנ"ל. ותסרה פסקה הקודמת לשערי חולדה; סביר להניח שהוזכרו בה שערי הצד המערבי ובהם שער הכהן. גם בעל 'צלואת אלאבואב פי אלקדסי' מונה כנראה את השערים כאשר הוא מתחיל מן הפינה הדרומית של מערב הר הבית ומסיים ב'באב דוד' ו'באב שלמה', דהיינו בחומה המערבית.

אפשר לנסות לזהות את מקומו של שער הכהן על-ידי השוואת הרשימות של שערי הר הבית אצל הקדומים שבסופרים המוסלמים: אבן אלפקיה, אבן עבד רבה, אלמקדסי, נאצר ח'סרו²⁸, ובשני המקורות היהודיים. נוכל להיווכח בהעדרם

שפירסם ברסלבי (ר' לעיל, הע' 1), דף א ע"א, שו' 6-7. אבואב אלאבואב, היו שערי העבדים מה אבואב, דהיינו מהשלל (רכוש העדה המוסלמית) שהוטל עליהם נקיון הר-הבית. לדברי מקור מוסלמי ממחצית המאה ה-11 לספ' "סידר הח'ליפה עבד אלמלך שיהיו במסגד כסת הסלע 300 משרתים קבועים שאותם קנה מן הח'מס (= החומש שהיו מפרישים מן השלל לאוצר המוסלמי) של האוצר... והיו (למסגד) משרתים יהודים שלא גבו מהם מס גולגולת, עשרה במספר ועל-ידי שגולגולת להם בנים גדל מספרם לעשרים..." (להלן הוא מביא את פירוט עבודותיהם ומסיים בציון העובדה שמימי עבד אלמלך "ועד עכשיו" אין נובים מהם מס גולגולת). ר' אלמלך, פצאיל, דף 24 ע"ב; אלעלימי, אלאנס, עמ' 249; אלמלכי (בן המאה ה-11 לספ') באלמסאלף עמ' 54; ר' גם אצל אלמקדסי, אקאלים, עמ' 171: "ומשרתי (כיפת) הסלע הם עבדים שהעמידם עבד אלמלך מן הח'מס של השבויים ועל-כן הם נקראים: אלאח'מאס...". לפי חיבורו, בן סוף המאה ה-11, של אלחמירי, אלרוץ, עמ' 151, עובדי אדמה (אנבאט) מבני ארץ ישראל הם שהוטל עליהם לנקות את הר הבית (בית אלמקדס).

27 ר' התעודה הרשומה בהע' 1, דף א, ע"א, שו' 1-2, 10-14. מן הראוי לציין כי השם "שערי הרחמים" (אבואב [או באבין], אלרחמה) שייך כולו למוסלמים. אפשר שהשם הועתק על-פי מסגד הנביא במדינה. שם שימש 'באב אלרחמה' מקום תפילה לגשם והיה בקצה המערבי של המסגד (נקרא גם 'באב עאתקה', על שם עאתקה בת עבדאללה בן יורד בן מעאווה, כי השער היה מול ביתה; נודע לסני-כן בשם 'באב אלסוק', כי השוק של מדינה היה במערב, על-ידו). ר' סמהודי, ופא, א, עמ' 503; השווה אבן ג'פיר, רחלה, עמ' 172. השם קשור גם עם הפסוק שבקראן, נו, יג (סורת הברזל): "בין המאמינים והפוסחים על שתי הסעיפים תקום חומה ובה שער; בפנים יהיו הרחמים וכנגדו בחוץ - העושה. לפי אחד הפירושים 'רחמה' פירושה: גשם, ר' אבן אלג'חי, תפסיר (לסורת המרומים, ז, נו), דף 28, ע"ב.

28 אבן אלפקיה, בלדאן, עמ' 101; אבן עבד רבה, אלעקד, ו, עמ' 264; אלמקדסי, אקאלים, עמ'

של השערים המערביים והצפוניים בקטע הנותר מן הרשימה שב"מדריך ירוש-
לים" ²⁹. כנגד-זה נשתמרו בקטע שמותיהם של שערי הדרום והמזרח. כמו-כן
דומה כי ההשוואה עם הרשימה שב'צלואת אלבואב' ³⁰ פותרת לנו את תעלומת
שער הכהן בהצביעה על קירבתו לבאב חטה שברשימות המוסלמיות ³¹ (ראה את
הטבלה בעמ' הבא).

יש לציין כי לשער חטה נתייחד מקום מיוחד במסורת המוסלמית, אשר הסבה
עליו את הנאמר בקראן בסורת הפרה, ב, נח: "והלא אמר אלהים: הכנסו אל העיר

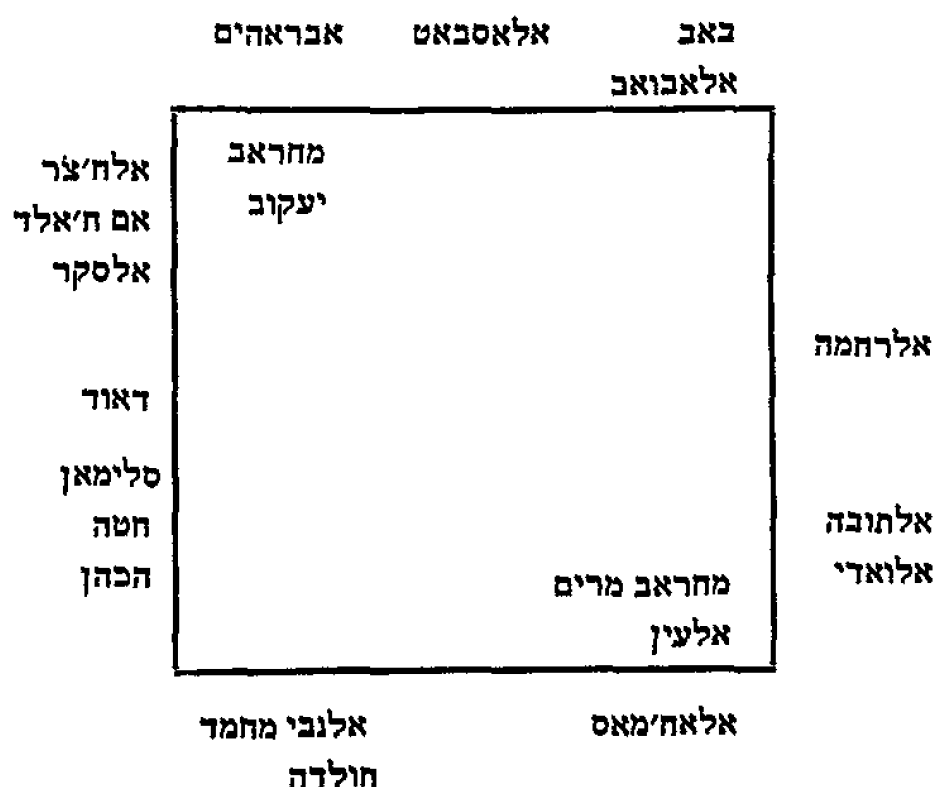
170; נאצר ח'סרו, ספר נאמה, עמ' 24-28 של המקור, השווה עמ' 73-87 של התרגום. את הרשי-

מה שאצל אבן עבד רבה אפשר למצוא גם אצל אלעלימי, אלגנס, עמ' 248. (אלעלימי מייחס
אותה לאלקרטבי, והוא אבן עבד רבה, כי היה איש קורדובה.)

29 התעודה שהדפיס ברסלבי, ר' הע' 1.

30 ר' פרטים בהערה 26.

31 גותרים כמובן שערים שאין ודאות ביחס למקומם ואפשר שהיה לכל אחד מהם יותר משם אחד.
כך במערב: אלח'צר (מאנשי המוסת של המסורת המוסלמית הקדומה, שמוזהים אותו בד"כ עם
אליהו הנביא); אם ת'אלד; אלסקר (אש הגהינום-), אלסקינה (השכינה). בדרום ייתכן ש'באב
מחראב מרים' זהה עם 'אלאכמאס' שבמקורות היהודיים. במזרח, הוהות בין 'באב אלואדי' (הכ-
וונה לנחל קדרון) לבין 'באב אלחובה' היא בגדר סברה, אמנם קרובה לוודאות; בצפון אין ודאות
לגבי השערים חנה, יצחק, אלקנה ויהודה שברשימת ה'צלואת' ואפשרות הוהוי שלהם עם שערים
שברשימות המוסלמיות, וכן לא נתברר היחס בין אלה האחרונות לבין עצמן.
באופן סכימאטי אפשר להציג את חלוקתם המשוערת של השערים כך:

טבלה להשוואת שמותיהם של שערי הר-הבית *

אלבן אלפקיה (900)	אלבן עבד רבה (930)	אלמקדסי (985)	נאצר ח'סרו (1047)	מדרין ירושלים	צלואת אלבואב
מערב	אלח'צר אם ח'אלד	אלסכינה ראוד חטה	אלסקר אלסכינה ראוד חטה	דאוד חטה	דוד שלמה אלכהן
דרום	אלנבי מחמר	אלנבי (2)	אלנבי	חלדה (=אלנבי) אלאכמאס שער המים (=שער השיר) (=שער הנשים)	אלכמסח
מזרח	אלואדי אלרחמה	אלרחמה (2)	אלרחמה	אלרחמה (=ניקנור) (=המזרחי)	אלרחמה
צפון	(מע'ארט אבראהים) (מחראב יעקוב) (מחראב זכריא) אלהאשמי אלוליד אבראהים	אלאסבאט אלהאשמי אלוליד אבראהים	אלאסבאט באב אלאבואב (3)		חנה יצחק אלקנה יהודה

* סדר הבאת השמות הוא מן הקצה הצפוני של הצד המערבי דרומה, הצד הדרומי ממערב למזרח, הצד המזרחי מדרום לצפון, הצד הצפוני ממזרח למערב.

הזאת ואכלו (את פירותיה) מן השפע ככל שתמצו, אבל הכנסו דרך השער, סוגדים, ואמרו: כפר (לנו)! [חטה] אז אסלח לכם על חטאותיכם ואתן גמול לצדיקים". המסורת המוסלמית פירשה שדברים אלה של הקראן (המתייחסים לבני ישראל) מוסבים על ירושלים ואילו השער שבו נצטוו להיכנס אינו אלא 'באב חטה'³². המלה חטה לא היתה מן המלים הערביות המקובלות והפרשנים טרחו להסבירה, בדרך כלל, בתור בקשת כפרה³³. השער היה גמון ועל הנכנס היה להתכופף; האשמים במעשי עוולה היו נלחצים על-ידי; כך היו מזהים את הפרשנים³⁴. בני ישראל נצטוו לומר בכניסתם 'חטה' (כפרה!), אבל הם ניסו להתחכם ולומר 'הטה' (!) 'סמקאתא' (חטה אדומה), או 'חבה פי שעה' (גרעין בשערה) וכיו"ב³⁵. שער זה נתייחד איפוא מכל שאר השערים של הר הבית בכך שהמסורת המוסלמית ייחסה לו תפקיד מיוחד בבקשת הכפרה וזאת דוקא על-ידי

32 ר' למשל טברי, תפסיר, א, עמ' 299. השווה אלעלימי, אלאנס, עמ' 381 ואילך.

33 טברי, שם, עמ' 300 ואילך. השווה אלמוצלי, גהאיה, דף 53 ואילך; אבן קתיבה, עריב, עמ' 50 = הגיל, אלקרטיין, א, עמ' 43; אבו עפידה, מג'אן, א, עמ' 41; אבן חג'ר אלעסקלאני, עריב, עמ' 71; אלעלימי, אלאנס, עמ' 381 ואילך.

34 אלעלימי, אלאנס, עמ' 382; אלסלסי, פצאיל, דף 78; אלמוצלי, גהאיה, דף 54.

35 אלעלימי, אלאנס, עמ' 382; אלמוצלי, גהאיה, דף 54; אלטרטושי, אלחואד'ת, עמ' 21 ואילך. מקורה של מסורת מוסלמית זו טרם נתברר ואין ספק שהיא מעורפלת (השווה רודולף, התלות, עמ' 198). התוקרים לא הרבו לתת דעתם עליה. מזכיר אותה גילדמייסטר, תרומות, עמ' 91; לשינסקי, היהודים בערב, עמ' 32, הע' 1, סבור למצוא בה מדרש יהודי לדברים ח, ח. לדעתו של הירשפלד נמצא בקראן הד מתיאור כניסתו של הכהן הגדול לקודש הקדשים (יומא ה, א), והמונח 'חטה' משקף את וידוי הכהן (יומא ג, ח; ד, ב; ו, ב), ר' אצלו מחקרים, עמ' 107. אכן סוגיה זו של השערים בפינה הדרומית-מערבית של הר הבית עדיין צריכה עיון. מן הראוי לציין כאן שתי עובדות שיש לשים לב אליהן. ראשית, השמות 'חלדה' ו'חטה' קרובים זה לזה מבחינה אטימולוגית. 'חלד' בסורית פירושו 'חל', 'הלך בשפיפה'. הביטוי 'חלד בלבה' פירושו בערך 'דיבר על ליבו', ר' מעשי הקדושים, ג, עמ' 551, שר' 4-5. 'חולדת המולים' שבירושלמי (יומא, א, לח 3 באמצע; מגילה, ד, עה 3 למטה), שהיא חייבת במזוזה, אף היא דומה שמשמעותה מעין פתח גמון, כתיאור באב חטה. (מדובר על הפשפש שבשער, ו'מולים' הוא שיבוש, ואדון בזאת במקום אחר.) השווה גם: 'מחליד הב'ה לפניהן את הארץ והן מתגלגלין כנודות... לארץ ישראל' (חכמי בבל אחרי פטירתם), ר' יר' כלאים, ט, לב 3, למעלה. (הגירסה המקבילה, יר' כתובות, יב, לה 2, היא 'משופרת'). אין איפוא כנראה שום קשר בין שערי חולדה לבין חולדה הנביאה. שנית, יש לתת את הדעת גם לקירבה הסוגית שבין 'חלדה' ו'חטה' והביטוי היווני $\lambda\alpha\theta\iota = \lambda\alpha\theta\iota$ שפירושו: 'מחל-גא' או 'רחם-גא'.

לאור הנאמר לעיל, דומה כי גרעין המסורות שבקראן ובחדית' בקשר ל'חטה' הוא אמנם יהודי ועניינו שערי חולדה, אלא שלא נשתמר במקורותיו דבר מכל אלה.

בני ישראל³⁶. יש לציין כי על-פי סדר הרשימות במקורות שהוזכרו לעיל ניתן השם 'חטה' בתקופה המוסלמית המוקדמת לשער שהיה בחלק הדרומי של חומת הר הבית המערבית ולא בצפון הר הבית כמו בדורות המאוחרים. אלעלימי אף מציין שהוא היה סמוך ל'מחראב מרים' (שכדרום הר הבית)³⁷. אם אמנם נכונה סברתנו שהיה זהה עם שער הכהן, או קרוב אליו, הלא זה מתאים הן לאופי המיוחד שמייחסת לו המסורת המוסלמית, הן להיותו מקום התפילה המובהק של יהודי ירושלים בתקופה המוסלמית המוקדמת, דהיינו שלפני מסעי הצלב, כאשר המונח "הכותל המערבי" איננו מוזכר כמעט במקורותינו. והטעם לדבר, כי אותה סביבה נקראה אז בפי היהודים "שער הכהן". ראייה לדבר גם במוטיב "אינו חרב לעולם" בדרשה לפסוק "הנה זה עומד אחר כתלנו", אשר בשיר השירים רבה מוסבת על הכותל המערבי ועל שערי חולדה ושער הכהן ואילו ב-במדבר רבה על "כותל מערבי של ביהמ"ק"; וכך גם באיכה רבה: "... וגזרון מן שמיא שאין כותל מערבי חרב לעולם"³⁸. המקור היחיד המזכיר בתקופה זו את הכותל המערבי הוא "מגילת אחימעץ"; שמואל בן פלטיאל נידב כספים, בין השאר, ל"שמן למקדש בכותל מערבי למזבח שבפנים"³⁹. דינור ביקש לראות בפיסקה זו תימוכין לקיומו של בית-כנסת על הר הבית; לא ניכנס כאן לעומקה של סוגיה זו, אשר נתבררה במידה מספקת על-ידי מאן⁴⁰. מאידך-גיסא יש גם מכאן מקום לתשערה, כי בית-הכנסת של יהודי ירושלים אמנם היה סמוך לשער הכהן, דהיינו על-יד הקטע הדרומי של מערב הר הבית.

כאן המקום להזכיר את אשר כותב שמואל בן שמשון בשנת ד'תתקע"א (1211) על-אודות שער בכותל המערבי אשר צמוד אליו אולם גדול אשר "ביסוד ההיכל". דרך אותו שער שבכותל המערבי, הוא יודע לספר, היו הכהנים הולכים

36 מקור שיעי אף מייחס לאחד האמאים של הכת, מוסא אלפאטם, את האימרה: "ואנו לכם (המאמינים) כמו שהיה כאב חטה לבני ישראל, ר' וראם, תנב'יה, עמ' 291.

37 אלעלימי, אלאנס, עמ' 382. לדעתו של לה סטראנג', ארץ ישראל, עמ' 181 ואילך, היה 'באב חטה' של אותה תקופה, השער הידוע היום בתור "שער בארקלי", במפלס התחתון של "שער המגורבים".

38 ר' הנוסח המלא בשיר השירים רבה (לעיל, הע' 22): "... אחר כותל מערבי של בהמ"ק, למה שנשבע לו הקב"ה שאינו חרב לעולם. ושער הכהן ושער חלדה לא חרבו לעולם; במ"ר, פ"א, ס"ג (הוצ' לוין אפשטיין, ירושלים תשכ"ה, עמ' 79); איכ"ר פ"א (ס"י רסו, דף לה, ע"א בהוצ' באבער, וראה שם עוד מקבילות בהערת המהדיר). השווה גם יהודה, כתל המערבי, עמ' 97 ואילך.

39 ר' הוצ' גיבאואר, עמ' 130.

40 ר' דינור, הר הבית, עמ' 55; מאן, מקורות, א, עמ' 213—315; ב, עמ' 20, הע' 35.

במחילה לעין עיטם, אשר שם היה בית הטבילה. כמובן ש"עין עיטם" שבמסורת זו יש בו כדי לעורר תמיהה. טובלר אף קבע בהחלטיות שזיהוי בית הטבילה עם עין עיטם הוא חסר שחר. אבל הדברים מרשפים בלי ספק מן האמור בבבלי, זבחים, נד, ע"ב, על-אודות עין עיטם שהיה גבוה מבית המקדש ומשתמע שהיה מספק לו את המים. עכ"פ, דומה שיש בסיפור שמואל בן שמשון חד למסורת שתכליתה להסביר את השם "שער הכהן". מאידך-גיטא, אותו אולם אשר "ביסוד ההיכל" אפשר שהוא הוא "המערה", דהיינו בית הכנסת של הרבניים בירושלים^{40*}, ואפשר שאין הוא אלא האולם התת-קרקעי שמאחורי שער בארקלי של ימינו. אולם זה מידותיו 12×6 מ' ונקרא בפי המוסלמים בדורות האחרונים 'מסג'ד אלבראק'⁴¹. סמוך לו, או בתוכו, היה אולי גם 'דאר אלג'מאעה', דהיינו "בית הקהילה" המוזכר במכתבו השני של אבון בן צדקה. הבאנו לעיל שהשלטונות אסרו על מעבר הלוויות דרך 'דאר אלג'מאעה' ובמקום זאת דרשו שההלוויות היהודיות תעבורנה דרך שער ציון או דרך שער השילוח, אלא אם-כן ישלמו היהודים שני דינארים בעד כל הלוויה. ואולם, ממשיך הכותב, היהודים חששו לעבור דרך שם, מפאת הסכנה שיפגעו בהם בגידופים וברגימה באבנים. עד-כדי- כך חששו, עד שהיה בדעתם לקבור את הנפטרת באחד הבתים או החנויות שהיו

⁴⁰ ר' לעיל עמ' 23.

41 בית הכנסת של הרבניים בירושלים מוזכר במכתבו הנ"ל של אבון בן צדקה, ראה לעיל, הערות 8, 13, 14. ר' גם את המכתב שפירסם הרכבי, עמ' 79, שו' 7-8: "...וזה תמיד בקשתינו, כן במקדש מעט כן בהר הזיתים...". על כך ש"מזבח" שבמגילת אחימעץ משמעותו כנראה בימת בית הכנסת, השווה קלאר, מגילת אחימעץ, עמ' קעג, שם מובא שימוש דומה מתוך קרובה של הקליר. והשווה גם יהודה, כתל המערבי, עמ' 121, הע' 5. מכתבו של שמואל בן שמשון, ר' אצל יערי, אגרות, עמ' 78. השווה טובלר, טופוגראפיה, ב, עמ' 865. ותודתי נתונה למר מיכאל לקר, שבדק למעני את הפרטים הנגעים לאולם התת-קרקעי. תימוכין להשערה בדבר בית-הכנסת – המערה, אפשר למצוא באחדות מאגרותיו של שלמה בן יהודה. ב- TS NS J, f. 172 הוא מתאר התמוטטות של חומה, ככל-הנראה החומה המערבית של הר הבית, על בית-הכנסת בא' דפסח, ובית-הכנסת או מלא מתפללים, אנשים, נשים וטף, אך איש לא נפגע. החומה התמוטטה לאורך כ-15 אמה, ובנובה של עשרים וכמה נדבכים. נראה שהדברים נכתבו ב-1029; אם כן אירע הדבר ב-1 באפריל 1029. שני מכתבים נוספים שלו מכילים פרטים על-אודות עבודת השיקום. ULC Or. 1080 J, f. 107 מכיל תיאור של העבודה בפינוי האבנים והעפר מהדרך וראשית בנייתם של היסודות, כאשר רבים מיהודי עיר הקודש עוזרים בעבודה. TS 13 J, f. 2, 34, שנכתב כנראה ב-1030, מתאר את סיום עבודת השיקום, שבהן "נתחדשה המערה" (עמ' א' שו' 23-26). שרידי החומה פונו לאורך 30 אמה וברוחב של קרוב ל-20, בסוד עובי הכותל 1½-2 אמות. השתמשו ב-62 קורות, ב-600 גסרים (כנראה: לוחות) וב-פסיפסות- (לוחות אבן). העזרה הכספית לעבודת השיקום באה מפסטאט ומצור. (ראה תעודת אחרונה נו אצל מאן, היהודים, ב, עמ' 349-350; קריאתו של מאן לקויה בכמה מקומות.)

קניינה. בסופו של דבר שילמו שוחד והוציאוה בלילה אל 'סמרתקה' רשם התאספה העדה. ודרך סמרתקה הוציאו את הנפטרת אל הקברות⁴². לענייננו אפשר ללמוד מכאן שרגילים היו לערוך את ההלוויות כאשר מסע ההלוויה נע צפונה, עובר על פני שער הכהן (והכותל המערבי ודאר אלג'מאעה) ועושה דרכו אל הר הזיתים. דרך השכונות הנוצריות שבצפון העיר, כאשר הוא מקיף את הר הבית ואת שעריה. אפשר לנחש שהתקרית בעת הלווייתו של דניאל בן עזריה, הנרמזת באותו מכתב, קשורה היתה במעבר ברחובות הנוצריים ואפשר מאד שאותם שני דינארים תכליתם היתה הבטחת שמירה נאותה בעת המעבר. דומה שהפרשה קשורה בעניין החומה אשר נבנתה כדי לסגור על האזור הנוצרי, ואשר התשלמה ב-1063, כלומר בערך בתקופה שבה נכתב המכתב הנידון. מעתה נדרשו היהודים לפנות דרומה. יש לזכור כי השערים הדרומיים של העיר, שער ציון (המערבי) ושער השילוח (המזרחי) נמצאו ככל הנראה דרומית הרבה מן החומה של ימינו, כי עדיין היתה עומדת, כך משתמע, חומת אודוקיה. חומה זו עברה באזור הר ציון ופנתה במורדו מזרחה עד השילוח ומשם אל הפינה הדרומית-מזרחית של הר הבית⁴³. הפחד מפני המגדפים עניינו אולי במאהלי בדווים אשר אפשר והתמקמו דרומית לעיר. מכל-מקום, אפשר ללמוד מלשון המכתב כי היהודים העדיפו דרך שלישית, שסכנתה פחותה (ואף זאת, בלילה): דרך ה'סמרתקה', היא שכונת הקראים. ואין זאת אלא שבמקום לפנות צפונה, או דרומה, העדיפו לפנות מזרחה, לשלם שוחד כדי שיפתחו להם בלילה שער בחומת העיר. איננו יודעים את שמו של השער הזה, אבל ניתן לשער שהיה בפינה הדרומית של החומה המזרחית של העיר.

42 ר' התעודה המוזכרת בהע' 8, שו' 7 ואילך: "...ודלך אנ מן יום גאות סידנא אלנשיא ראס אל-מתיבה מנענא אלגואז באלמיית עלי דאר אלגמאעה וקיל לנא מא תטא מן הנא אלא אנ תונו עלי כל מיית דיגריין סקלנא ומן אין גונו קאלו מן באב ציון או מן באב סלואן מן ברא אלבלד ולו גנא מן הדא אלמואצ'ע למא וצלנא באלמית אלא והו חרפה וקלסה מן אלרגס ו[אל]שתם פלמא אנ תופית אלמרחומה קלנא גרפנהא פי אלדאר או פי אחד אלדכאנין מתאעהא וכאנת צרות ומצוקות ולחקנא מן דלך רגף עטים פאעטינא שוחד ואכרגאאה באלליל אלי סמרתקה ואנתמעט אלגמאעה תם ואכרגאאה אלי אלמקאבר מן סמרתקה...". הנפטרת היא ניסתו של ראש הישיבה, אליהו הכהן, ר' שם, שו' 4 ו-14. על סמרתקה, ר' הדיון להלן.

43 השווה קרופורט, עופל, עמ' 67 ואילך, 77. על מפעלה של אודוקיה, אשת תיאודוסיוס, ר' אוא-גריוס, תולדות הכנסייה, 2483; גיקספורוס קאליסטוס, תולדות הכנסייה, 1240; המקור האחרון מצביע על כך שאודוקיה הרחיבה (ולא רק שקמה) את חומות ירושלים: *εὐρύνασα καὶ ἀνατεῶσα*. אנטונינוס במסעותיו (בערך 570 לספ'), א, עמ' 105; ב, עמ' 372, מצביע על כך שגם בריכת השילוח נכללה אז בתחום העיר (*intra civitatem inclusa est*), ואפשר ללמוד מכאן שנכללה בתוך החומה פנימה. על סגירת האזור הנוצרי, ראה וילהלם מצור, ספר ט, פרק יח (RHC — Occ., I, p. 391).

נמצאנו למדים איפוא שהשכונה היהודית השתרעה ככל-הנראה מהקטע הדרומי מערבי של הר הבית דרומה, עד השערים ציון והשילוח שבאותה תקופה, כאשר הקטע הדרומי של חומת העיר המזרחית הוא גבולה המזרחי של השכונה.

ג

שכונת הקראים. מאידך-גיסא, מתברר מכאן כי שכונת הקראים היתה מחוץ לחומה. ואמנם היו הקראים בירושלים "עולים חדשים". הם התחילו לבוא מן המזרח, מן הגלילות הפרסיים, בסביבות אמצע המאה ה'ט',⁴⁴ דהיינו כמאתיים שנה אחרי תחילת שובם של היהודים לירושלים.

על שכונת הקראים נאמר במקורות שהיתה ב"צלע האלף" (ר' יהושע יח, כח. הקראים נהגו לקרוא כאן: וצלע האלף היבוסי [במקום: והיבוסי] היא ירושלם וגו'). דברים אלה נראה שהם מכוונים לאזור עיר דויד. כך גם הפירוש למגילת תענית, שנכתב ככל הנראה בימי הביניים, לפיסקה שבמגילה: "בעשרין ותלתא ביה (ניסן) נפקו בני חקרא מירושלים", האומר: "הוא דכתיב וילכוד דויד את מצודת ציון היא עיר דויד; זה הוא מקום הקראין עכשיו". את הזהות בין המושגים: "צלע האלף היבוסי", 'חארת אלמשארקה' (רובע המזרחיים) ו'סמר-תקה' אפשר ללמוד מקטע בפירושו של הקראי סלמון בן ירוחם לאיכה ב, כ, בהתייחסו לרצח זכריה בן יהוידע במקדש (דבה"י ב, כד, כו—כז): והדא זכריה ע' אלס' מדפון פי אלקדס אלשריף פי סמרתקה הי צלע האלף היבוסי והי אלאן תערף חארה אלמשארקה עלי מא דכרה מברר בן נתן בן ניסן נע' לאן הדא מברר י אל פי בעץ אלקינות קאל: ואבכה מול קבר זכריה בן יהוידע אשר קברו בעלע האלף נודע ("וזכריה זה, עה"ש, קבור בירושלים המכובדה, בסמרתקה שהיא צלע האלף היבוסי ומכנים אותה היום שכונת המזרחיים כדברי מברר... מפני שמברר זה ירחמהו אלהים אמר באחת הקינות [שלו] וכו'"). חרוז זה של מברר בן נתן מובא גם על-ידי הקראי יפת בן עלי⁴⁵.

קבר זכריה. לאיתורה של שכונת הקראים יש לנו נקודות משען אחדות. באחת מהן כבר נתקלנו במה שהוזכר לעיל ממכתבו של אבון בן צדקה, דהיינו שהלווייה

44 ר' מאן, יהודים, א, עמ' 60.

45 ר' מאן, יהודים, א, עמ' 274 ואילך, והע' 1. מונק, אבו אלוליד, עמ' 310, הע' 3; ברסלבי, עמ' 31 והע' 25; מגילת תענית, הוצ' ליכטנשטיין, עמ' 327; הוצ' גויבאואר, עמ' 5; השוה סוועסקי, הקראים בירושלים, עמ' 96, 98; מאן, מקורות, א, עמ' 317, הע' 20. שכונת ה'משארקה' עדיין קיימת במאה הייג והיא אז מאוכלסת נוצרים; ר' אבן אלקפטי, חפמא, עמ' 379 (ערך יעקוב בן צקלאן אלנצראני אלמקדסי אלמשרקי [הנוצרי הירושלמי המזרחי], מת בשנת 626 להג'רה, כלומר 1229 לספ'::) הנוצרים המזרחיים שבירושלים מוצאם מאזור הבלקא [= מואב] ומעמאן ומכנים אותם המזרחיים מפני שהם מהאזור שהוא מזרחית לירושלים ואלה מהם שהשתקעו בירושלים התיישבו בשכונה הנמצאת מזרחית לירושלים המכונה שכונת המזרחיים.

יוצאת לשכנתם בלילה, ככל הנראה דרך שער בחומה המזרחית של העיר. מסתבר איפוא שהשכונה הקראית היתה מחוץ לחומה, במורד המזרחי של העופל. נקודת משען אחרת היא קבר זכריה. אמנם את קבר זכריה הראו ביותר ממקום אחד בירושלים, אם בפינה הצפונית-מערבית של הר הבית ואם מקום בפינתו הדרומית-מזרחית שעליו מוסרים מקורות מימי הביניים⁴⁶. אבל יש לסמוך במקרה זה על המסורת היהודית העממית; לפיה קבר זכריה הוא המיבנה הידוע בעמק יהושפט. אמנם מקורות נוצריים בימי הביניים מייחסים אותו מיבנה בדרך-כלל לישעיהו הנביא ולמלך חזקיהו, או לשמעון וליוסף; אבל יש גם מקור נוצרי המייחסו לזכריה⁴⁷.

יש לשים לב כי "מדריך ירושלים" מן הגניזה מכיל תיאור של קבר זכריה, והוא מייחס אותו לארנן היבוסי: "... קבר [אר]נן היבוסי והו חגר ואחד ואלחיטאן במא תדור [אל]טול כ [ד]ראע ו[פי ערץ יב וסמך פמן חגר ואחד יתצל איצא במגארה... [כאן יש לתקן את קריאתו של ברסלבי: מא גארה] (= "קבר ארנן היבוסי, והוא אבן אחת; הקירות [שמידתם] בערך כ' אמה האורך וי"ב הרחב והגג, הכל מאבן אחת, והוא מתחבר גם למערה...")⁴⁸. ייחוס המיבנה הזה לארנן 'היבוסי' מבליט ומגדיר ביתר בהירות את המושג "צלע האלף היבוסי" שבו משתמשים המקורות הקראיים לתיאור שכנתם.

סמרתקה. אף את המושג 'סמרתקה' אפשר להסביר ולאתר והוא משתבץ יפה

46 פראוור, עמ' 143 ואילך. פראוור מציע שם לקבוע את מקום השכונה הקראית במדרון הר הבית.

47 ר' טובלר, מסעות, עמ' 18, 220 ואילך; הגל, טופוגרפיה, ב, עמ' 269. ר' גם אצל ירמייאס, קברים, עמ' 67 ואילך. השווה סלושץ, החפירות, עמ' 37. אף הוא מציין את העובדה כי להבדיל מן המקורות הנוצריים, נפוצה בין היהודים הדעה כי הוא קבר זכריה, דהיינו זכריה הכהן שנגזם במצוות המלך יואש, דבה"י ב, כד, כ-כא. בניגוד לדעה המקובלת, כי רק הדורות המאוחרים הם שייחסו את המיבנה בעמק יהושפט לזכריה בן יהודע (ר' למשל פראוור, עמ' 143), מיוחס הקבר לזכריה גם במקור נוצרי מימי הביניים, אצל תיאודור, או תיאודוסיוס (מת ב-613 לספ'); ר' אצל טובלר, תיאורים, עמ' 36, 113 והגל, מסעות, עמ' 66; Sanctus Jacobus et sanctus Zacharias et sanctus Simeon in una memoria positi sunt (הקדושים יעקב, זכריה, ושמעון נקברו בקבר אחד). בימי הצלבנים קראו לקבר זכריה: הפיראמידה (כך טובלר) של יעקב: Jacobi quadrata, ר' טובלר, המסע השלישי, עמ' 345. על יעקב ועל הכנסייה שעל שמו ר' הדיון שלהלן.

מסורות עבריות על קבר זכריה, מן המאה העשירית ואילך, ראה אצל מ' איש-שלום, קברי אבות, ירושלים תשי"ח, עמ' 63-65.

48 ר' התעודה המחכרת בהע' 1, דף א, ע"א, שו' 18-19; השווה ברסלבי, ארץ-ישראל, ז, עמ' 80, והתרגום והפירוש, עמ' 73 (תרגומתי בדרך שונה במקצת, הנראית לי נכונה יותר). ברסלבי מסיק מכאן שעל קבר זכריה היו מצביעים או במקום אחר.

בתיאורים שהובאו עד כאן. ברור שהמותח הוא יווני: *Σαμαριτάνη*. הכוונה לאשה השומרונית אשר פגישתה עם ישו מתוארת באבנגליון של יוחנן, פרק ד. אף-על-פי שאותה פגישה מתרחשת בשומרון (ב- *Συχα*) מצביעים המקורות על כך שזכרה של אותה אשה הונצח בירושלים: אצל אלהירי (מת ב-1215 לספ') אנחנו מוצאים ידיעה על-אודות אותה שומרונית: *وبالقدس كنيسة اليعاقبة بها بُرِي قال ان المسيح اغتسل منها وآمنت السامرة على يده عندها ويزورها ويعتقدون فيها*. ("ובירושלים נמצאת כנסיית 'היעקבים' ובה באר אשר אומרים כי המשיח רחץ ממנה ועל-ידה קיבלה ממנו השומרונית את האמונה [והנוצרים] מבקרים אותה ומאמינים בה")⁴⁹. כנסייה זו זזה עם "כניסת יעקוב אכו אלמסיח" אשר ב"מדריך ירושלים" והיא מזוהה עם "קבר בני חזיר"⁵⁰. היא מזכרת בתיאור אלמוני של "בתי האלהים", שנכתב כנראה ב-808 לספ', בתור מנזר ע"ש יעקב הקדוש, בעמק יהושפט⁵¹. כמו-כן

49 ר' אלהירי, זיכרונות, 27. הקטע תורגם על-ידי שפר, תעודות, עמ' 604. תרגומו *l'église des Jacobites*, אינו נכון. אמנם יעקוביים קרויים בערבית גם *يعقوبية* וגם *يعاقبة*; אבל כנסיית היעקוביים בירושלים היתה במנזר מרים המגדלית (ושמעון הפרושי). שם היתה גם מושב הפאטריארך שלהם מהתקופה הצלבנית ואילך. ר' מארטין, הצלבנים והיעקוביים, עמ' 477; קאוראן, הכנסייה היעקובית, עמ' 111, הע' 33; נא, אוטוגראפים, עמ' 379, הע' 1 (על ספר מסורה השייך לכנסייה ד'קדישתא מרים מגדליתא-); שאבו, הדים, עמ' 452 (הבניין הפך מדרסה, "אלמימונייה", אחרי כיבוש ירושלים על-ידי צלאח אלדין, ב-1197; ב-1229 חזרו לשם הנוצרים בתוקף חוזה יפו, בימי פרידריך השני; ב-1892 הקימו על חורבות הבניין שוב את המדרסה המימונייה); הכנסייה נבנתה בימי יעקוב, הפאטריארך המונופיזיטי של אלכסנדריה (819-830 לספ'), ושוקמה לראשונה בימי הסלג'וקים ב-1092. ר' צ'רולי, אתיוס, עמ' 10-16. ר' גם טובלר, המסע השלישי, עמ' 305; מכתבו של יוחנן מוירצבורג (בערך 1165 לספ'), אצל טובלר, תיאורים, עמ' 164; תיאור העיר ירושלים, שם, עמ' 219. ר' תיאור החורבות בעקבות מסע שנערך ב-1854 (בטרם נבנתה שם מחדש המדרסה המימונייה) אצל ווגה, הכנסיות, עמ' 292 ואילך. ר' על המדרסה המימונייה, אלעלימי, אלגנס, עמ' 339. המקום הוא על-יד שער הפרחים (= שער הורדוס), כלומר, בפניה הצפונית מזרחית של העיר. היעקוביים שבירושלים התרכזו סביב כנסייתם, בין רחוב יהושפט והחומה ושכונתם נקראה *la Guiverie* (גירסאות אחרות: *Juderie*, *Juerie*, *Iueria*, *Judairia*), ר' תיאור העיר ירושלים (טובלר, תיאורים), עמ' 219; (ווגה, הכנסיות), עמ' 443. קשה לדעת מניין שם זה בתקופה הצלבנית; אפשר שהוא נובע מהמנהג של כיתות הנוצרים לכנות אלה את אלה-יהודים, לגאי. צורת הריבוי *يعاقبة* מתייחסת ככל-הנראה לעובדה שהכנסייה שבעמק יהושפט נקראה על שם יעקב אחי המשיח (הצעיר, בן אלפאיוס) וכן על שם יעקב השליח (בן זבדי). ר' על אודותם הלכסיקון לתיאולוגיה, ה, עמ' 833 ואילך.

50 ר' התעודה המזכרת בהע' 1, דף א, ע"ב, שו' 2; ר' אצל ברסלבי, ארץ-ישראל, ז, עמ' 80 וביאוריו בעמ' 73.

51 ר' "רשימת בתי האלהים", אצל טובלר, תיאורים, עמ' 78; ר' גם הע' מס' 15, שם, עמ' 373 ואילך.

באיגרת יוחנן מוירצבורג (בערך 1165): שריד קברו של יעקב Alphaeus⁵², וכן במקור משנת 1320: שם הוצא להורג יעקב בן זבדי על-ידי הורדוס וש באותו מקום בניין כיפה קטן ומזבח⁵³. אם כן אותה באר של השומרונית שעל-יד כנסיית יעקב היא שהעניקה את שמה לשכונה שבה התיישבו הקראים. בזמנים קדומים יותר מוזכרת אף "כנסייה של השומרונית". בגירסה הערבית של תיאור הנזיר אנטיוכוס אוסטרטיוס (שמו נשתבש לסטרטגיוס) על-אודות המאורעות בעת כיבוש ירושלים על-ידי הפרסים ב-614, אנחנו מוצאים בקטע המפרט את מספרי הנוצרים שנטבחו בירושלים: *ومن حارة سمرقنا سبعمائة ثلاثة وعشرين* ("ומשכונת סמרתקא, 723"); נוסח אחר: *من قدام كنيسة السامرة* ("מול כנסיית השומרונית")⁵⁴. ראינו איפוא שכל המקורות מצביעים על כך ששכונת הקראים שכנה מזרחה לשל הרבניים, כאשר חומת העיר מפרידה ביניהם. על רקע זה מסתברים גם דברי הפיוט מהגניזה שפירסם שכטר: "... קנא קנאתי לקדושת עדתי ובאפי עלתה חמתי על הצולעה הירשבת המת רפקת לעמתי ומלין תפציר על חכמי אומתי לאמר אפס משיב ועומד למגמתי מאחלי בן ברוקה". הפייטן, שהוא

52 אצל טובלר, תיאורים, עמ' 167.

53 ר' תיאורו של Franciscus Pipinus, אצל טובלר, המסע השלישי, עמ' 405. על שני היעקבים, ר' לעיל, הע' 49.

54 ר' סיפורו של אנטיוכוס אוסטרטיוס, כתי הספרייה הלאומית בפאריס, מס' 262 באוסף הערבי. הדפיס אותו קנרה, הכיבוש; ר' את הקטע הנדון בעמ' 153 ואת התרגום בעמ' 163 (השווה שם הע' 1). ההעתקה ותרגום הנוסח הערבי נעשו על-ידי המזרחן היהודי ברוידה (J. Broyde); קנרה, שם, עמ' 146, ופטרס, הכיבוש, עמ' 3, קוראים לו *un orientaliste d'origine russe*. ברוידה קרא *سمرقنا* ותירגם (בהסתייגות): *la rue Samarnaka* ולדעת האב Rhétoré צריך היה לתרגם: *le quartier Semounqa* (ר' שם). קלרמון-גאנו, הכיבוש, עמ' 44, הטוען שבדק את כתב-היד היטב, קרא *حارة سمرقنا* ובעמ' 50 הוא מציע את הפירוש *Βεγονική* ומניח שעכ"פ זה צריך להיות שם יווני כלשהו. קוניביר, אנטיוכוס סטראטיגוס, מביא הרווב אנלי על סיפור "אנטיוך סטראטיג", על-פי שני כתבי-יד גרוויניים שפירסם נ' מאר. (מאר הניח שהתרגום הגרמני נעשה על-פי הנוסח הערבי ולא על-פי המקור היווני.) הקטע הנדון מאשר את עניין כנסיית השומרונית: *in front of the Samaritan temple, 719 souls* (צריך להיות כמובן *the temple of the Samaritan woman*), ר' עמ' 515 אצל קוניביר, שם. פטרס, הכיבוש, עמ' 7 ואילך, מצטט מקורות מקבילים ובייחוד כתב-יד ערבי נוסף, מספריית הואטיקאן, שם אנחנו מוצאים בקטע המקביל, לפי קריאתו של פטרס, את הנוסח *من قدام كنيسة السامرة*. ברור שהנוסח בכתבי פאריס אותנטי יותר, והוא "סמרתקא", כמו במקורות הקראיים ובכתבי הגניזה. על המספר, אנ-טיוכוס אוסטרטיוס, שהיה נזיר במנזר מר סבא והוגלה לפרס, ר' גראף, הספרות הנוצרית, א, עמ' 411 (הקורא לו עדיין סטראטיגוס). ר' עליו ועל המתרגמים הגרמניים שלו גם פטרס, הרקע, עמ' 210.

ככל הנראה מאנשי ישיבת ארץ-ישראל, רומז כאן לפולמוס בין הקראים ("הצולעה", על-שם "צלע האלף היבוסית", כינוי רווח לקראים) לבין הרבניים ("אהלי בן ברוקה") ובדרך-אגב הוא מזכיר כי שתי העדות שכונות זו לזו ("מתרפקת לעמתי")⁵⁵.

ד

סיכום. המקורות היהודיים וכן המוסלמיים מוכיחים שהשכונה היהודית הרבנית היתה בדרום העיר. קריאה נכונה של אחדים מן המקורות שבגניזת קהיר מבטלת את הבסיס העיקרי להשערה בדבר קיומה של שכונה יהודית בצפון העיר. שכונת היהודים הרבניים היתה מרוכזת סביב "שער הכהן", הוזה ככל הנראה עם שער בארקלי של ימינו. חלק זה של מורד הר הבית, הכולל את הכותל המערבי, שימש מקום תפילה עיקרי של יהודי העיר ונראה שבית הכנסת (שכינורו "המערות") שכן במבנה התת-קרקעי הסמוך לאותו שער. אשר לשכונת הקראים (הסמרתקה, "צלע האלף", שכונת המשארכה), היא נבנתה מתוך לתומה, באזור הדרומי של נחל קדרון, כאשר החומה המזרחית של העיר חוצצת בינה לבין השכונה הרבנית.

רשימת הקיצורים והביבליוגרפיה

אבו עבירה, מג'אז = אבו עיידה , معمر بن المثنى , مجاز القرآن , مجلدان , القاهرة : الخانجي , 1904-1905 .

אבו ג'ביר, רחלה = ابن جبير , محمد بن احمد , رحلة , بيروت : دار صادر , 1964 .

אבו אלג'חי, תפסיר = ابن الجوزي , عبد الرحمن بن علي , تفسير غريب القرآن

Ms. Bodl. Marsh. 551 (Cat. Uri., 62).

אבו חג'ר אלעסקלאני, ابن حجر العسقلاني , احمد بن علي , تفسير غريب الحديث , مصر : مطبعة عريب =

אבו עבד רבה, ابن عبد ربه , احمد بن محمد , العقد الفريد , 7 مجلدات , القاهرة , النهضة , 1903-1905 .

אבו אלפקיה, בלדאן = ابن الفقيه , ابو بكر احمد بن محمد الهذلي , كتاب البلدان

BGA V, Leiden, 1885.

55 ר' את דברי הפיוט אצל שכטר, קושיות, עמ' 364.

אבן אלקפטי, חכמא = ابن القفطي, علي بن يوسف, تاريخ الحكماء

ed. J. Lippert, Leipzig, 1903.

אבן קתיבה, עריב = ابن قتيبة, عبدالله ب. مسلم, تفسير غريب القرآن, القاهرة 1908.
אבן קתיבה, אלקרטיון = ابن قتيبة, القرطبي, مجلدان, القاهرة: الخانجي, 1300.
אואגריוס, תולדות

הכנסייה = Evagrius Scholasticus, Historia Ecclesiastica, ed. Migne, P.G., 86 (2), 2420-2886.

אנטונינוס, מסעות = Antoninus Placentinus (Martyr), De locis sanctis itinerarium
אצל טובלר, מסעות, עמ' 95 ואילך ואצל טובלר-מוליניה, מסעות, עמ'
360 ואילך.

אסף, מקורות = אסף, ש', מקורות ומחקרים בתולדות ישראל, ירושלים תש"ו.
אסף, ראשית = אסף, ש', על ראשית התישבותם של היהודים בירושלים אחרי הכבוש הערבי,
ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ה (תרצ"ז—תרצ"ח),
עמ' 27 ואילך.

בארנשטיין, ס' סוקולוב = בארנשטיין, ח"י, מחלקת רב סעדיה גאון וכן מאיר, ספר היובל לנ' סוקולוב,
ורשה 1904, עמ' 19—189.

ברסלבי = ר' הע' 1.

גוטהייל-ורל = Gottheil, R.; Worrell, W.H., Fragments from the Cairo Genizah
in the Freer Collection, N.Y. 1927.

גויטיין, חברה, א = Goitein, S.D., A Mediterranean Society, vol. I, Berkeley and Los
Angeles 1967.

גילדמייסטר, תרומות = Gildemeister, J., Beiträge zur Palästinakunde aus arabischen
Quellen, ZDPV, 4 (1881), p. 85 sq.

גראף, הספרות הנוצרית = Graf, G., Geschichte der christlichen arabischen Literatur, 5 vols.,
Città del Vaticano 1944-1953.

דינור, הר הבית = דינור (דינבורג), ב"צ, בית תפלה ומדרש ליהודים על הר הבית בימי הערבים,
ציון (מאסף), ג (תרפ"ט), עמ' 55 ואילך [= במאבק הדורות, ירושלים
תשל"ה, עמ' 134 ואילך].

הירשברג, הר הזיתים = הירשברג, ח"ז, ענייני הר הזיתים בתקופת הגאונים, ידיעות החברה לחקירת
ארץ ישראל ועתיקותיה, יג (תש"ז), עמ' 156 ואילך.

הירשפלד, מחקרים = Hirschfeld, H., New Researches into the Composition and Exegesis
of the Qoran, London 1902.

אלחרוי, זיאראת = الهروي, علي بن ابي بكر, الاشارات الى معرفة الزيارات
ed. J. Sourdel Thomine, Damas, 1953.

הרכבי, מכתב = הרכבי, א"א, מכתב מירושלים, אוצר טוב, א (תרל"ז—תרל"ח), עמ' 77
ואילך.

וגה, הכנסיות = Vogüé, M. de, Les églises de la Terre Sainte, Paris 1860.

- וראם, תנביה = וראם בן אבי פראס האשטרי, תנביה האואטר וזמה האואטר, הנגף: האידריה, 1964.
- אלחמירי, אלדור = אלחמירי, אבן עבא המנע, הארוש המאטר פי אבר האאאר
ed. S.K. Hamarneh, *Folia Orientalia*, 11 (1969), p. 145 sq.
- טברי, תפסיר = האברי, אמה אבן אריר, אאע אלביא, האאהרה: האלבי, 1954.
- טובלר, טופוגראפיה = Tobler, T., *Topographie von Jerusalem*, 2 vols., Berlin 1853-1854.
- טובלר, המסע
Tobler, T., *Dritte Wanderung nach Palästina*, Gotha 1859. השלישי =
- טובלר, מסעות = Tobler, T., *Itinera et descriptiones Terrae Sanctae*, Geneva 1877.
- טובלר, תיאורים = Tobler, T., *Palaestinae descriptiones*, St. Gallen 1869.
- טובלר-מוליניה, מסעות = Tobler, T., Molinier, A., *Itinera Hierosolymitana et descriptiones Terrae Sanctae*, Geneva 1880.
- אלטרטושי, חואדה' = הארטושי, אמה בן האליד, האואאא האבאע, אשר האלבי, האנס: המאעה
الرسمية, 1959.
- יהודה, אהל המעריב = יהודה, י' י', אהל המעריב, איון (המאסה), ג (ארפ"ט), עמ' 95 ואילך.
יערי, אגרות = יערי, א', אגרות ארץ-ישראל, ירושלים תש"ג.
- ירמאס, אברים = Jeremias, J., *Heiligengräber in Jesu Umwelt*, Göttingen 1958.
- לה סטראנג', ארץ ישראל = Le Strange, G., *Palestine under the Moslems*, London 1890.
- לונץ, אהל המעריב = לונץ, א"מ, אהל המעריב, ירושלים, י (ארע"ד), עמ' 1 ואילך.
- לקסיאון לאיאולוגיה = Lexikon für Theologie und Kirche, 10 vols., Freiburg 1957-65.
- לשינסקי, היהודים בערב = Leszynsky, R., *Die Juden in Arabien*, Berlin 1910.
- מאיר, אהל = מאיר, א"ל, אהל יהודים בעאון האר אבית, איון (המאסה), ג (ארפ"ט), עמ' 22 ואילך.
- מאן, יהודים = Mann, J., *Jews in Egypt and in Palestine under the Fātimid Caliphs*, reprint: N.Y. 1970.
- מאן, מקורות = Mann, J., *Texts and Studies in Jewish History*, 2 vols., Cincinnati 1931.
- מארטין, האלבנים והעקוביים = [l'abbé] Martin, J.P.P., *Les premiers princes croisés et les Syriens Jacobites de Jérusalem*, JA, 8e sér, t. 12 (1888), p. 471 sq.
- מגילת אחימעץ, הא' נויבאואר, סאר האאמם וקורות האמם, ב, אוקס-פורר ארנג, עמ' 111-132.
- מגילת האענית, הא' ליאטנשטיון = Lichtenstein, H., *Die Fastenrolle*, HUCA, vol. 8-9 (1931-1932), p. 257 sq.

מגילת תענית,

הוצ' נויבואר =

מגילת תענית, הוצ' א' נויבואר, סדר החכמים וקורות הימים, ב, אוקס-
פורד, תרנ"ג, עמ' 3—25.אלמהלבי, אלמסאלכ = المهلبی ، الحسن بن احمد ، المسالك والممالك ، نشره صلاح الدين المنجد ،
مجلة معهد المخطوطات العربية ، 4 : 23 ، 1958 .מונק, אבו אלוליד = Munk, S., Notice sur Abou'l-Walid (I), JA, 4e sér, t 15 (1850),
p. 297 sq.אלמוצלי, נהאיה = الموصلی ، اسماعيل هبة الله ب. ابي الرضي ، نهاية البيان في تفسير القرآن
MS. BM, Or. 2981.מעשי הקדושים = Acta martyrorum et sanctorum, ed. P. Bedjan, 7 vols., Leipzig
1890-1897.אלמקדסי, אקאלים = المقدسي ، شمس الدين محمد بن احمد ، احسن التقاسيم في معرفة الاقاليم
BGA III, Leiden: Brill, 1906.אלמשרף, פצאיל = ابو المعالي المشرف ابن المرجي المقدسي ، فضائل بيت المقدس
MS. Tübingen, Ma VI 27.

נאצר ח'סרו = ناصر خسرو ، سفر نامه

ed. Ch. Schefer, Paris 1881.

נ, אוטוגראפים = Nau, F., Sur quelques autographes de Michel le Syrien, ROC,
19 (1914), p. 378 sq.

ניקיפורוס קאליסטוס,

תולדות הכנסייה = Nicephorus Callistus Xanthopulus, Historia Ecclesiastica (II), ed.
Migne, P.G., 146.סלושץ, החפירות = סלושץ, נ, החפירות מסביב ליד-אבשלום, קובץ החברה העברית לחקירת
ארץ-ישראל ועתיקותיה, א (תרפ"ה), עמ' 5 ואילך.אלסלפי, פצאיל = السلفي ، احمد بن محمد الاصبهاني ، فضائل بيت المقدس
MS. Cambridge, Or. Qq 91 (II).סמהודי, ופא = السهودي ، علي بن عبدالله ، وفاء الوفاء باخبار دار المصطفى ، القاهرة ،
1908 .אלעלימי, אלאנס = العليمي ، مجير الدين عبد الرحمن بن محمد ، الانس الجليل بتاريخ القدس
والخليل ، مصر : الوهبة ، 1283 .

פוננסקי, הקראים

בירושלים = פוננסקי, ש, ראשית התישבות הקראים בירושלים, ירושלים, י (תרע"ד),
עמ' 83 ואילך.פטרס, הכיבוש = Peeters, P., La Prise de Jérusalem per les Perses, Mélanges de
l'Université St. Joseph Beyrouth, 9 (1923-24), p. 3 sq.פטרס, הרקע = Peeters, P., Le tréfonds oriental de l'hagiographie byzantine,
Bruxelles 1950.

פראוור = ר' הע' 1.

פראוור, היהודים = פראוור, י, היהודים במלכות ירושלים הצלבנית, ציון, יא (תש"ו), עמ' 38
ואילך. ר' הע' 1.

- Cerulli, E., *Etiopi in Palestina*, vol. I, Roma 1943. = צירולי, אתיופיים = קאורא, הכנסייה = היעקובית =
- Kawerau, P., *Die jakobitische Kirche im Zeitalter der syrischen Renaissance*, Berlin 1960.
- Conybeare, F.C., *Antiochus Strategos' Account of the Sack of Jerusalem in A.D. 614*, EHR, vol. 25 (1910), p. 502 sq. = קוניביר, אנטיוכוס = סטראטיגוס =
- Couret, Alph., *La prise de Jérusalem par les Perses*, ROC, 2 (1897), p. 125 sq. = קורה, הכיבוש =
- קלאר, מגילת
אחימעץ = קלאר, ב', מגילת אחימעץ, ירושלים תש"ד.
- קלרמון-גאנו, הכיבוש =
- Clermont-Ganneau, Ch., *The Taking of Jerusalem by the Persians*, PEFQ, 1898, p. 36 sq. =
- Crowfort, J.W., *Ophel again*, PEFQ, 77 (1945), p. 66 sq. = קרופורט, עופל =
- Rudolph, W., *Die Abhängigkeit des Qorans von Judentum und Christentum*, Stuttgart 1922. = רודולף, התלות =
- Chabot, J., *Échos des croisades*, Comptes rendus, Acad. des inscr. et belles lettres, 1938, p. 448 sq. = שאבו, הדים =
- Schechter, S., *Saadyana*, Cambridge 1903. = שכטר, סעדיאנה =
- Schechter, S., *The Oldest Collection of Bible Difficulties*, JQR, 13 (1900-1901), p. 345 sq. = שכטר, קושיות =
- שפירא, אל' ד', *מכתב מרמלה לירושלים*, (מחקרי ארץ ישראל לכב' י' פרס), ד (תשי"ג), עמ' 118 ואילך. = שפירא, מכתב =
- Schefer, Ch., in: *Documents divers*, Archives de l'Orient latin, 2 vols., Paris 1881-1883, I, pp. 587-614. = שפר, תעודות =